

УДК 338.432

*А. М. Новосельцева,
Білоцерківський національний аграрний університет*

СТРУКТУРНІ ЗМІНИ У СВІТІ У ВИРОБНИЦТВІ ОЛІЙНИХ КУЛЬТУР ТА АДАПТАЦІЯ ДО НИХ УКРАЇНИ

В статті досліджено динаміку відносної ефективності виробництва основних сільськогосподарських культур у підприємствах України за 2008—2010 роки, зокрема насіння соняшнику. Встановлено, що нестабільність цін стримує інтенсифікацію, за якої підвищується урожайність олійних культур, але зростає ступінь ризику із-за одночасної тенденції зближення показників цін і собівартості виробництва продукції. Зроблено висновок, що нарощування потенціалу олійно-жирової галузі повинно мати межі, які необхідно науково обґрунтувати.

ПОСТАНОВКА ПРОБЛЕМИ

За роки реформування сільськогосподарські товаровиробники постійно стикалися з невизначеністю щодо стратегії розвитку аграрного сектору економіки й відповідно неможливістю розробити власну стратегію із системою господарських рішень. Наслідком цього була швидка ліквідація капіталомістких й інтенсивних галузей, які для забезпечення свого функціонування потребують постійного надходження кредитних та матеріальних ресурсів. У світі постійно мають місце структурні зміни і регіональні переміщення виробництва сільськогосподарської продукції залежно від природно-кліматичних та соціально-економічних умов, зокрема від рівнів доходів населення та забезпеченості земельними ресурсами. Кожна країна постійно адаптується до навколишнього середовища, займає свою ринкову нішу і, в першу чергу, чітко визначається щодо ринків збуту сільськогосподарської продукції. Саме відсутність зусиль аграрної економічної науки та уряду в напрямі пошуку

стабільних ринків збуту, а не власників земельних часток (паїв), і стало основою причиною катастрофічних наслідків реформування — ліквідації значної кількості підприємств та знищення матеріально-технічної бази аграрного сектору економіки.

АНАЛІЗ ОСТАННІХ ДОСЛІДЖЕНЬ І ПУБЛІКАЦІЙ

Проблеми ефективності функціонування олійно-жирової галузі України розглядаються багатьма вченими. Основний напрям у дослідженнях — відмічення тенденції зростаючої ефективності галузі й захопленість результатами зовнішньоекономічної діяльності, які є дійсно вражаючими. Найбільш системно економіку олійно-жирової галузі аналізує і прогнозує тенденції її розвитку генеральний директор асоціації "Укроліяпром" С. Капшук [1]. Окремі аспекти розвитку цього комплексу висвітлюються в дисертаційних дослідженнях, які охоплюють проблеми формування і функціо-

Таблиця 1. Показники відносної ефективності виробництва основних сільськогосподарських культур у підприємствах України за 2008–2010 роки

Культура	Кількість збиткових господарств, %			Одержано прибутку на 1 га посіву, грн.			Одержано прибутку на 1 тис. грн. затрат, грн.		
	2008	2009	2010	2008	2009	2010	2008	2009	2010
Пшениця озима	32,3	41,3	34,2	455,3	140,5	268,0	180,3	56,8	95,4
Пшениця яра	36,9	46,0	41,3	141,1	179,7	235,7	58,0	79,9	100,5
Жито	34,8	61,7	55,9	216,2	-239,1	-266,1	133,5	-155,4	-179,5
Гречка	37,6	42,5	19,9	-8,3	-24,9	1154,1	-6,5	-21,1	702,2
Кукурудза на зерно	56,0	40,1	28,8	353,1	846,4	1334,8	106,2	214,8	298,5
Ячмінь озимий	22,2	45,1	45,2	587,2	-30,0	12,8	271,7	-14,4	6,0
Ячмінь ярий	30,4	53,1	48,1	396,3	-119,8	-21,5	171,7	-64,9	-11,1
Горох	26,1	38,8	37,8	680,9	117,9	28,7	286,6	57,9	11,8
Овес	31,7	50,8	50,8	314,0	-183,5	-178,8	199,8	-143,5	-150,5
Просо	33,8	58,8	40,6	178,3	-224,6	152,8	141,8	-212,3	109,9
Сорго	63,9	71,5	39,1	-442,4	-793,7	143,4	-241,5	-404,4	70,9
Соняшник	37,9	15,7	7,5	368,2	890,5	1949,4	184,0	414,0	646,7
Соя	45,0	25,6	27,3	34,0	1181,6	591,4	12,7	340,7	163,9
Ріпак озимий	15,4	29,8	25,8	1616,3	906,6	1222,0	527,7	249,3	306,4
Ріпак ярий	34,6	43,1	39,2	36,9	-265,3	-87,1	13,4	-78,2	-21,0
Цукрові буряки	59,6	50,3	50,9	554,0	3540,1	2013,2	70,9	370,3	166,9
Картопля	43,4	40,6	31,7	1654,0	3046,0	15447,9	79,1	129,2	621,1

нування ринку насіння соняшнику [2], насінництва [3], прогнозування економічного ризику [4], удосконалення економічних взаємовідносин [5; 6], розміщення олійно-жирового комплексу України [7] тощо. Проте недостатньо досліджені питання адаптації вітчизняного олійно-жирового комплексу до світового ринкового середовища.

Метою даного дослідження є аналіз відносних переваг щодо економічної ефективності виробництва основних сільськогосподарських культур у підприємствах України за 2008–2010 роки, світових тенденцій у виробництві олійних культур, цін реалізації та витрат залежно від ступеня інтенсифікації виробництва і на цій основі — встановлення причин існуючих економічних переваг олійних культур порівняно з іншими сільськогосподарськими культурами щодо ефективності їх виробництва та тенденцій у пристосуванні до світового ринкового середовища.

ВИКЛАД ОСНОВНОГО МАТЕРІАЛУ ТА ОБГРУНТУВАННЯ ОТРИМАНИХ РЕЗУЛЬТАТІВ

Прийняття управлінських рішень на макrorівні формується на основі чітко визначених існуючих проблем. В Україні не врахували основної проблеми щодо необхідності адаптації до світового ринку з його зростаючим попитом на продукти харчування за обмежених в деяких країнах виробничих ресурсів, особливо земельних. Замість дослідження попиту на продукти харчування в окремих країнах зі значною щільністю населення, обмеженими земельними і водними ресурсами та розробкою відповідних

пропозицій щодо структурних змін у посівних площах, регіонального розміщення виробництва і побудови системи логістики, в Україні прийняли рішення ліквідувати великотоварні підприємства. Таке рішення оформлено у вигляді мети реформування, на основі якого стартувала земельна реформа.

Негативні наслідки прийняття управлінських рішень без системного аналізу, побудови міжгалузевих моделей та їх оптимізації не забарились. Так, за 1990–2010 рр. середньорічна кількість працівників зайнятих у сільськогосподарських підприємствах, скоротилась майже у 8 разів, кількість поголів'я великої рогатої худоби в цілому по Україні зменшено більш як у 5 разів (в т. ч. корів — у 3 рази), свиней — більш як у 2,5 рази, тракторів — майже у 3 рази тощо. Щорічно товаровиробники змінювали структуру посівних площ за умов повної невизначеності.

Сільськогосподарські товаровиробники опинились наодинці з ринковою стихією й не всі змогли вистояти навіть з допомогою бізнес-структур, які виступили як кредитори щодо забезпечення виконання технологій і в першу чергу — посівної кампанії. В умовах динамічно зростаючого попиту на світових ринках виробники знайшли свій шлях економічного розвитку — різко збільшили виробництво продукції олійних культур, кукурудзи на зерно, продовольче зерно. Прийняття рішень щодо збільшення посівних площ олійних культур має економічне пояснення (табл. 1).

Дані табл. 1 свідчать, що в середньому за останні три роки стабільний прибуток з розрахунку на 1 га площі посіву одержують товаро-

Таблиця 2. Посівні площі і валове виробництво насіння соняшнику по регіонах і основних країнах

Регіон і країна	Роки							
	1999		2009		1999		2009	
	Посівна площа				Виробництво насіння соняшнику			
	млн га	пи- тома вага, %	млн га	пи- тома вага, %	млн т	пи- тома вага, %	млн т	пи- тома вага, %
Всього у світі	23,812	100	23,717	100	29,152	100	32,392	100
у т. ч. в Європі	12,550	52,7	14,112	59,5	13,734	47,1	20,568	63,5
із них: - Україна	2,800	11,8	4,193	17,7	2,794	9,6	6,361	19,6
- Росія	4,977	20,9	5,598	23,6	4,150	14,2	6,454	19,9
- Франція	0,826	3,5	0,725	3,1	1,930	6,6	1,713	5,3
- Болгарія	0,592	2,5	0,684	2,9	0,606	2,1	1,318	4,1
у т.ч. в Азії	3,958	16,6	5,062	21,3	4,087	14,0	5,725	17,7
з них: - Індія	1,288	5,4	1,480	6,2	0,694	2,4	0,900	2,8
- М'янма (Бірма)	0,319	1,3	0,840	3,5	0,186	0,6	0,767	2,4
- Китай	1,131	4,7	0,959	4,0	1,765	6,1	1,956	6,0
- Казахстан	0,213	0,9	0,645	2,7	0,104	0,4	0,368	1,1
- Турція	0,595	2,5	0,584	2,5	0,950	3,3	1,057	3,3
у т. ч. в Америці	5,887	24,7	3,142	13,2	9,635	33,0	4,602	14,2
з них: - США	1,393	5,8	0,791	3,3	1,969	6,8	1,377	4,3
- Аргентина	4,068	17,1	1,820	7,7	7,125	24,4	2,483	7,7
у т.ч. в Африці	1,251	5,3	1,350	5,7	1,487	5,1	1,441	4,4

виробники при вирощуванні ріпаку озимого (1248 грн./га), насіння соняшнику (1069 грн./га), кукурудзи на зерно (845 грн./га), сої (602 грн./га) і пшениці озимої (288 грн./га). При виробництві цих культур у середньому за три роки питома вага збиткових підприємств становила відповідно 23,7%, 20,4, 41,6, 32,6 і 35,9%. Тобто, серед цих культур найнижчий економічний ризик має місце при виробництві насіння соняшнику (за 2010 р. питома вага кількості збиткових підприємств складала всього 7,5%) й найвищий — при виробництві кукурудзи на зерно.

За іншими культурами в цілому по підприємствах України одержано нижчий прибуток, а питома вага кількості збиткових підприємств — вища. Світові структурні зрушення у виробництві олійних культур та переміщення площ посіву між державами дозволили Україні зайняти вільні ринкові ніші на цьому ринковому сегменті (табл. 2).

Отже, за 1999—2009 рр. у світі посівні площі соняшнику скоротились всього на 0,4% і становили в 2009 р. 23,7 млн га. Проте відбувся структурний перерозподіл площ посіву соняшнику між різними регіонами і країнами. Так, питома вага посівних площ у країнах Європи за цей період зросла від 52,7 до 59,5% (в Російській Федерації — від 20,9 до 23,6%, в Україні — від 11,8 до 17,7%, в Болгарії — від 2,5 до 2,9%), Азії — від 16,6 до 21,3% (в Індії — від 5,4 до 6,2%, в Республіці Союз М'янма (до 1989 р. — Бірма) — від 1,4 до 3,5%, в Казахстані —

від 0,9 до 2,7%), Африці — від 5,3 до 5,7% і скоротилась в країнах Америки — від 24,7 до 13,2% (в Аргентині — від 17,1 до 7,7%, в США — від 5,8 до 3,3%).

В основному розвинені країни світу скоротили посівні площі соняшнику із-за виснаження цієї культурою ґрунтів, але при цьому зросла її урожайність. У цілому у світі урожайність насіння соняшнику за 1999—2009 рр. зросла на 11,6% й становила у 2009 р. 13,7 ц/га. Урожайність насіння соняшнику в країнах Європи за цей період зросла від 10,9 до 14,6 ц/га (в Російській Федерації — від 8,3 до 11,5 ц/га, в Україні — від 10 до 15,2 ц/га, в Болгарії — від

10,2 до 19,3 ц/га), Азії — від 10,3 до 11,3 ц/га (в Індії — від 5,4 до 6,1 ц/га, в Республіці Союз М'янма — від 5,8 до 9,1 ц/га, в Казахстані — від 4,9 до 5,7 ц/га), і знизилась в країнах Америки — від 16,4 до 14,7 ц/га (в Аргентині — від 17,5 до 13,6 ц/га, в США зросла — від 14,1 до 17,4 ц/га) та Африки — від 11,9 до 10,7 ц/га). Звертає на себе увагу значно нижчий рівень питомої ваги за виробництвом насіння соняшнику порівняно із питомою вагою площ посіву в таких країнах, як Казахстан, Індія і в Республіці Союз М'янма, через відносно низький рівень урожайності цієї культури.

В Україні за 10 років площа посіву соняшнику збільшилася майже у 1,5 рази, урожайність зросла на 52%, внаслідок чого виробництво насіння збільшилось у 2,28 рази. Тоді як основний виробник насіння соняшнику — Аргентина — скоротила виробництво насіння соняшнику майже у 3 рази, а США — на 30%. Збільшення виробництва насіння соняшнику пояснюється чинниками, основними з яких є відносні переваги щодо прибутковості та практично відсутність економічного ризику і через постійно зростаючий попит на соняшникову олію та шрот.

У багатьох країнах спостерігається збільшення посівних площ ріпаку. В таких країнах, як Канада, Китай та Індія, площі посіву ріпаку досягли 2/3 від світової її площі, а виробництво насіння — більше 53%. У цілому ж у 2009 р. виробництво насіння ріпаку у світі досягло 61,7

млн тонн. За рахунок значного збільшення урожайності ріпаку Німеччина та Франція збільшили його виробництво й досягли 20% світового виробництва, тоді як площа займає всього 9,5%. Україна також збільшила виробництво цієї культури майже у 13 разів, у тому числі у 2,8 рази за рахунок зростання урожайності і у 4,5 рази — за рахунок розширення площ його її посіву.

Що стосується ще однієї олійної культури — сої, то виробництво її у 2009 р. досягло у світі 223,2 млн т, що у 2,4 рази більше, ніж разом обсяги насіння ріпаку та соняшнику. Понад 85% виробництва сої зосереджено в Америці (у США — 41, Аргентині — 13,9, Бразилії — 25,7%) та 12,5% — в Азії (у Китаї — 6,7, Індії — 4,5%). В Україні за 1999—2009 рр. виробництво сої зросло у 23,2 рази й у 2009 р. досягло 1 млн т (в Росії — 0,94 млн т). Проте для продовольчого харчування в Україні традиційно використовується олія соняшникова, а тому соєва та ріпакова не набули поширення. Одночасно через практично знищене тваринництво вітчизняні підприємства змушені експортувати сировину — насіння соняшнику, ріпаку, сої, а також шроти та макуху насіння соняшнику. А через відсутність достатньої кількості технічних засобів для виробництва соєвих шротів (макухи з низьким вмістом жиру) й придатних до довготривалого зберігання Україна їх імпортує до 50—160 тис. т щорічно. Одночасно експортує щорічно до 300 тис. т насіння соняшнику (у 2000 і 2003 рр. — 0,8—0,9 млн т), до 2,5 млн т — ріпаку і до 350 тис. т — сої. Внаслідок цього обсяги експорту перевищують 50% валового виробництва продукції цих культур. Тобто маємо сировинну спеціалізацію з формуванням незначної величини доданої вартості замість організації власної переробки й експорту готової продукції або, у крайньому випадку, напівфабрикатів. Хоча, окрім експорту насіння, українські переробні підприємства щорічно експортують від 2 до 2,6 млн т олії соняшникової (понад 80% від обсягів її виробництва) [8], або до 65% від обсягів світового її експорту [1]. Останніми роками ці три олійні культури (соняшник, ріпак, соя) займали в середньому близько 22% в структурі посівних площ, що виходить за науково обґрунтовані межі насиченості сівозмін цими культурами. Такі культури найбільш прибуткові, але вони виносять

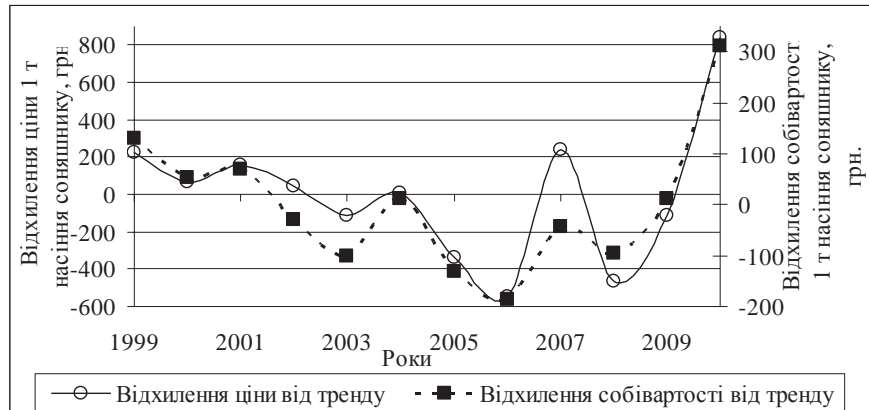

Рис. 1. Динаміка відхилення від тренду цін і собівартості виробництва 1 т насіння соняшнику за 1999—2010 рр.

до 3—10 разів більше поживних речовин, ніж кукурудза на зерно. З експортом обсягів насіння соняшнику, сої і ріпаку щорічно вивозиться за кордон понад один мільйон тонн поживних речовин.

Сільськогосподарські підприємства, щоб триматись на плаву, змушені вирощувати інтенсивні олійні культури й одночасно виснажувати ґрунти. Всі інші культури дають значно нижчі прибутки з розрахунку на 1 га посівної площі й одночасно рівень економічного ризику значно вищий. Так, у 2/3 сільськогосподарських підприємств затрати на 1 га посіву пшениці озимої не перевищували 2,2 тис. грн за нормативних — більше 5 тис. грн. [9]. Причиною невиконання всіх технологічних операцій з надією одержати значні прибутки є великі коливання цін реалізації пшениці товаровиробниками. І хоч з ростом технологічних затрат прибутки на 1 га збільшувались, проте співвідношення між ціною і собівартістю скорочувалось, що навіть за незначного падіння цін підприємства опинялись у зоні збитковості. При виробництві насіння соняшнику і ріпаку коливання цін дещо нижчі, ніж при вирощуванні пшениці, а тому рівень інтенсифікації виробництва цих культур порівняно вищий. Причому за роками тенденція коливання цін реалізації та собівартості виробництва насіння соняшнику однакова (рис. 1).

Із рис. 1 видно, як спостерігається синхронна й однаково направлена тенденція зміни цін реалізації насіння соняшнику і собівартості його вирощування. Така тенденція знижує загальну амплітуду коливання цих основних показників, тому немає різкого зниження прибутковості виробництва. Зазначимо, що абсолютна величина реалізаційної ціни насіння соняшнику перевищує собівартість його вирощування на величину прибутку. Відповідно відхилен-

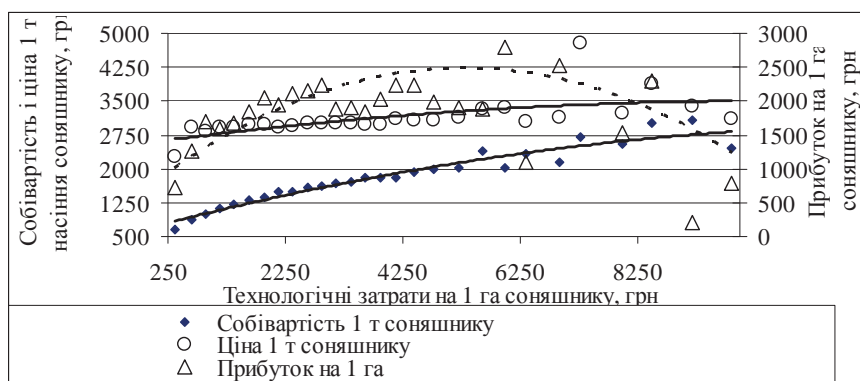

Рис. 2. Залежність ефективності виробництва насіння соняшнику від рівня його інтенсифікації (2010 р.)

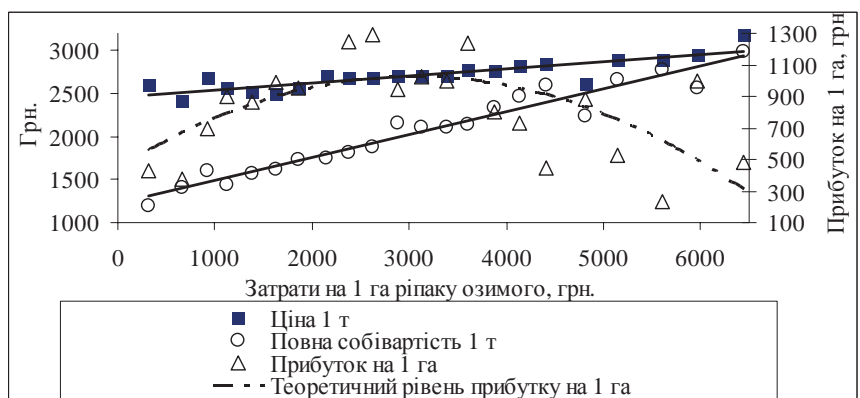

Рис. 3. Залежність ефективності виробництва насіння ріпаку озимого від рівня його інтенсифікації (2010 р.)

ня від тренду першого показника перевищує другий. Причому, якщо на початку періоду перевищення відхилення реалізаційної ціни по відношенню до відхилення собівартості виробництва насіння соняшнику становило 2,4 рази, то в наступні роки збільшилось до 4,5 рази.

Проте різниця між реалізаційною ціною і собівартістю у відсотковому відношенні практично не змінюється через однаково направлені за роками тенденції їх змін. Якщо в динаміці за 1999—2010 рр. варіація ціни і собівартості виробництва 1 т насіння соняшнику становила 48,5—50%, то в останньому році для різних за інтенсифікацією підприємств — відповідно 13 і 30%. Мабуть, тому 95,3% підприємств витрачали на 1 га до 5,5 тис. грн, тобто досягали точки з найвищою прибутковістю (рис. 2).

Найвищий рівень прибутковості досягається при 5—5,5 тис. грн. витрат ресурсів на 1 га посіву насіння соняшнику (на рівні нормативних витрат) і урожайності 22 ц/га (на 18% нижче нормативного рівня). Проте, на відміну від зернових культур, криві залежності цін та собівартості виробництва 1 т насіння соняшнику від зростання технологічних затрат, хоч і зближуються, але забезпечують достатньо високий

рівень прибутку. Навіть зниження цін до 20% за високого рівня інтенсифікації не створить для групи цих підприємств збиткового середовища.

Деяко інша залежність ефективності від технологічних затрат спостерігається по ріпаку озимому (рис. 3). Найвища прибутковість забезпечується при 3 тис. грн. технологічних витрат на 1 га посіву (середня урожайність — 18 ц/га), що нижче нормативних затрат на 30% (урожайність — на 28%). Наступне збільшення затрат хоч і призводить до зростання урожайності ріпаку озимого до 25—35 ц/га, але при цьому зростає собівартість його виробництва, внаслідок чого прибуток на 1 га посіву знижується. І якщо при виробництві насіння соняшнику лише 7% вироблено його обсягу із затратами, що перевищують найбільш раціональний їх рівень, то при виробництві ріпаку озимого — понад 60%.

При виробництві ріпаку ярого найвищий рівень прибутку на 1 га посіву досягається за 1750 грн. витрат на його виробництво, а криві ціни та собівартості перетинаються (точка беззбитковості) на рівні технологічних витрат, який не перевищує 3 тис. грн. (урожайність — 15 ц/га). Підприємства, в яких рівень витрат перевищує раціональний (1750 грн), у 2010 р. виробили 92% всього обсягу ріпаку ярого, із витратами, що більше 3 тис. грн (зона збитковості), — 61% цієї продукції. На жаль, основним чинником ефективності виробництва олійних культур вважають дотримання технологій їх вирощування. Так, навіть в Програмі розвитку ріпаківництва в Україні на 2008—2015 рр. відмічено, що основний чинник, який зумовлює низьку врожайність даної культури в країні — недотримання комплексу елементів технологій вирощування, в основі якого лежить незадовільне матеріально-технічне забезпечення товаровиробників [10]. Дійсно, в розвинених країнах кожен фермер виконує технологічні операції згідно з рекомендаціями у визначені терміни. При цьому зростає собівартість виробництва, але за рахунок високої урожай-

ності досягається максимальна дохідність виробництва з розрахунку на 1 га посівів з рівнем рентабельності 3—5%.

ВИСНОВКИ

Дотримання технологій і висока інтенсифікація виробництва є наслідком забезпечення гарантованих цін на сільськогосподарську продукцію. В основу механізму досягнення гарантованих цін покладено узгодження попиту і пропозиції ще на етапі планування виробництва. В умовах України, як бачимо, зростаючий ризик через значне коливання цін стримує інтенсифікацію виробництва олійних культур, тому основна частка продукції виробляється практично в безризиковій зоні — низькими витратами й високим рівнем рентабельності. Але така стратегія пристосування до ринкового середовища не дозволяє одержувати високі прибутки з розрахунку на 1 га посіву олійних культур через низьку їх урожайність.

Світові тенденції щодо зростання попиту на олію та шрот і виникнення дефіциту пропозиції дозволили Україні зайняти відповідний сегмент на ринку продукції олійних культур здебільшого — насіння соняшнику, ріпаку. Зарубіжні й іноземні інвестори стали нарощувати виробничі потужності з переробки олійних культур і тільки останніми роками вони зросли на 2/3 і становлять 10,3 млн тонн (станом на 01.01.2011 року) [1]. За повідомленням генерального директора асоціації "Укроліяпром" С. Капшука, Мінагрополіти України передбачає у майбутньому збільшити виробництво олійних культур до 15 млн тонн (сої — 5 млн тонн, ріпаку — 3 млн, соняшнику — 7 млн тонн) [1]. Відповідно зростуть потужності з переробки та експорт продукції — насіння, олії та шроту, а з ними поживних речовин і, в першу чергу, — фосфору. В британській газеті "The Times" відмічалось, що глобальна продовольча промисловість незабаром може зіткнутися з катастрофічною нестачею фосфору, який добувають, використовують і марнують небаченими темпами. Не дивно, що протягом минулих 14 місяців ціна на фосфорну сировину — фосфати — зросла більше ніж на 700% — до 367 дол./т [11]. Тому в Україні повинна бути системна оцінка сільськогосподарської діяльності та її вплив на баланс поживних речовин в ґрунті. Експортувати продукцію тваринництва й залишати для рослинництва поживні речовини чи експортувати продукцію, особливо олійних культур, й збіднювати вітчизняні ґрунти заради поки що відносно вищих доходів? На таке питання не

дано відповіді в Україні. В наступних статтях буде розглянутий баланс поживних речовин у загальній економічній системі міжгалузевих зв'язків, який дозволить дати відповідь на питання — нарощувати й далі виробництво олійних культур чи існує допустима межа цього процесу.

Література:

1. Капшук С. Стан та перспективи українського олієпрому, 2011 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=3620&number=122>, вільний.
 2. Бронін О.В. Економічний механізм формування ринку насіння соняшнику в Україні / О.В. Бронін. — К.: ННЦ ІАЕ, 2002. — 20 с.
 3. Сегеда С.А. Формування і функціонування ринку продукції насінництва соняшнику / С.А. Сегеда. — К.: ННЦ ІАЕ, 2003. — 20 с.
 4. Карман С.В. Оцінка та прогнозування економічного ризику у сфері переробки соняшнику / С.В. Карман. — Харків: ХНАУ, 2003. — 20 с.
 5. Іванова Н.А. Економічні взаємовідносини у сфері виробництва, реалізації і переробки насіння соняшнику / Н.А. Іванова. — К.: ННЦ ІАЕ, 2005. — 20 с.
 6. Бабенко Л.В. Формування ф розвитку економічних взаємовідносин в олієжировому під комплексі АПК / Л.В. Бабенко. — Дніпропетровськ: ДДАУ, 2003. — 20 с.
 7. Блакитна Г.В. Науково-методичні основи економічного регулювання олійно-жирового комплексу України / Г.В. Блакитна. — К.: НДІ економіки Мінекономіки, 2003. — 19 с.
 8. Ситуація на ринку олій рослинних та олієсировини, 2010 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.ukrexport.gov.ua/ukr/prom/ukr/3698.html>, вільний.
 9. Алексєєнко І.М. Ситуація на ринку пшениці і гречки та економічні ризики щодо інтенсифікації виробництва [Електронний ресурс] // Ефективна економіка. — 2011. — № 6 — 18 с. — Режим доступу: <http://www.ekonomy.nauka.com.ua>, вільний.
 10. Програма розвитку ріпаківництва в Україні на 2008—2015 рр., 2009 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://new.minagro.gov.ua/ua/crop/7207-programa-rozvitku-ri-pakivnictva-v-ukrayini-na-2008-2015-rr/>, вільний.
 11. Михайлов Ю. Біопалива: за чи проти?, 2008 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.propozitsiya.com/?page=149&itemid=2755&number=90>, вільний.
- Стаття надійшла до редакції 21.09.2011 р.*